

Wybrane uniwersalne procesy prowadzące do zmian w językach świata

IRENEUSZ KIDA

Uniwersytet Śląski, Instytut Językoznawstwa, Filologia Angielska,
ul. Grota-Roweckiego 5, PL 41-200 Sosnowiec, ireneusz.kida@us.edu.pl

1.01 Izvirni znanstveni članek – 1.01 Original Scientific Article

Članek obravnava različne pojave, kot so preglas, harmonija samoglasnikov in gramatikalizacija, ki povzročajo jezikovne spremembe. Zdi se, da so ti procesi univerzalni, saj so zanačilni za številne svetovne jezike. V razpravi so primerjani angleški, nemški, švedski, latinski, španski, francoski, arabski, poljski, srbski, makedonski, romunski, grški in finski jezik ter tok pisin.

The article discusses various processes, such as umlaut, vowel harmony, lenition and grammaticalisation, which lead to language change. These processes seem to be universal and they can be found in numerous languages of the world. Aspects of the following languages are going to be discussed here: English, German, Swedish, Latin, Spanish, French, Arabic, Polish, Serbian, Macedonian, Romanian, Greek, Finnish and Tok Pisin.

Ključne besede: sprememba jezika, preglas, harmonija samoglasnikov, gramatikalizacija

Key words: language change, umlaut, vowel harmony, lenition, grammaticalisation

Pierwszymi zjawiskami, o których chciałbym tutaj wspomnieć, są *umlaut* (zwany także mutacją) oraz *harmonia wokaliczna*. Są to dwa przeciwstawne względem siebie procesy, z których pierwszy dotyczy regresywnej asymilacji samogłoskowej, natomiast drugi działa progresywnie, aczkolwiek te dwa procesy posiadają jedną rzecz wspólną, a mianowicie w obydwu przypadkach mamy do czynienia z przyciąganiem dźwięków samogłoskowych idącym w parze z wyrównaniem ich poziomów na wykresie samogłosek. W historii języków germańskich, w tym angielskiego, jednym z najczęstszych rodzajów *umlautu* był *i-umlaut*¹ skutkujący pewnymi anomaliami w obszarze rzeczownika, a

¹ Poszczególne rodzaje *umlautów* nazywa się według dźwięków powodujących mutację samogłosek. Ponieważ w tym rodzaju *umlautu* dźwiękiem powodującym mutację jest *-i-*, nazywa się go *i-umlautem*. Możemy ponadto odpowiednio wyróżnić także *a-umlaut*, *u-umlaut*, itp., które zachodzą np. w językach skandynawskich (por. Gordon 1981).

dokładniej w tworzeniu form liczby mnogiej (por. Fausto 1980). Otóż zrekonstruowaną pra-germańską końcówką liczby mnogiej rodzaju męskiego jest *-iz, po której dodaniu do form liczby pojedynczej rzeczowników dźwięk *-i-, będący wysoką samogłoską przednią, przyciągał do swojego regionu inne samogłoski, takie jak *a*, *o*, *u*, powodując ich palatalizację. Na przykład, kiedy do pra-germańskiego rdzenia wyrazowego *man-, otrzymanego od liczby pojedynczej rzeczownika *mannaz, dodawano końcówkę liczby mnogiej *-iz, to uzyskiwano formę *manniz (por. Smith 2009). Miała tutaj miejsce stopniowa mutacja rdzennej samogłoski *-a-, która została przyciągnięta do obszaru końcowej samogłoski *-i z końcówki *-iz, a która po czasie obejmującym kilka stuleci zamieniła się w -e-, oczywiście przechodząc przez etapy pośrednie. Ostateczny wynik tego procesu można zaobserwować w angielskim słowie *men* ‘mężczyźni’, ‘ludzie’, będącym liczbą mnogą od *man* ‘mężczyzna’, ‘człowiek’, oraz w analogicznych niemieckich słowach *Männer* (pl.) oraz *Mann* (sg.). Podobny proces zaszedł w takich angielskich rzeczownikach jak: *foot* ‘stopa’ > *feet* ‘stopy’, *goose* ‘gęś’ > *geese* ‘gęsi’ oraz w następujących niemieckich rzeczownikach: *Tochter* ‘córka’ > *Töchter* ‘córki’, *Mutter* ‘matka’ > *Mütter* ‘matki’, *Kraft* ‘siła’ > *Kräfte* ‘siły’, itp. Należy dodać, że powyższe angielskie rzeczowniki, oprócz *men* ‘mężczyźni’, uległy dalszym modyfikacjom fonologicznym podczas tzw. Wielkiej Przesuwki Samogłoskowej (w skrócie GVS), która miała miejsce w okresie średnio-angielskim i nieco później (por. Wolfe 1972). Proces ten między innymi odpowiadał za podniesienie długiego /o:/ do długiego /u:/ oraz długiego /e:/ do długiego /i:/ odpowiednio w *foot*, *goose* oraz *feet*, *geese* jednakże pisownia tych wyrazów obecnie odzwierciedla wymowę z czasów sprzed GVS. Procesem odwrotnym do mutacji samogłosek, czy też *umlautu*, jest *harmonia wokaliczna* jako progresywna asymilacja samogłoskowa, w której samogłoski rdzeniowe, lub te w bezpośrednio poprzedzających sylabach wyrazów złożonych determinują jakość samogłosek w sufiksach. Proces ten można zaobserwować w językach fińskim i węgierskim, które nawiasem mówiąc są dwoma genetycznie spokrewnionymi językami ugrofińskimi. Ogólnie rzecz biorąc, jeśli z jednej strony w *harmonii wokalicznej* rdzeń lub bezpośrednio poprzedzająca sylaba zawiera samogłoskę tylną, to sufiks również cechować się będzie samogłoską tylną, natomiast z drugiej strony, jeśli rdzeń lub bezpośrednio poprzedzająca sylaba zawiera samogłoskę przednią, to sufiks odpowiednio posiadać będzie przednią samogłoskę. Na przykład sufiks pytający w języku fińskim posiada formę *-ko*, jeśli w rdzeniu lub w sylabie bezpośrednio poprzedzającej go występuje samogłoska tylna (*u*, *o* lub *a*), natomiast przyjmuje on formę przednią *-kö*, jeśli w rdzeniu, lub w sylabie bezpośrednio poprzedzającej go występuje samogłoska przednia (*y*, *ö* lub *ä*). Można to zilustrować następującym przykładem: *kartta* ‘mapa’ > *karttako?* ‘czy mapa?’ vs. *minä* ‘ja’ > *minäkö?* ‘czy ja?’ (por. Aaltio 1971).

Zobacz także: Online Etymology Dictionary, i-mutacja – <https://www.etymonline.com/columns/post/imutate> [Dostęp 09.04.2021].

Co tyczy się procesu *lenicji*, czyli osłabienia, to może on prowadzić do ubezdźwięcznienia, fryktywizacji, redukcji, a nawet całkowitej utraty spółgłoski. Przykładem lenicji jest Pierwsza Germańska Przesuwka Spółgłoskowa w językach germańskich nazywana Prawem Grimma, jako że sformułowana została w 1822 roku przez Jakoba Grimma. Po tym, jak język pra-germański (PG) oddzielił się od języka pra-indoeuropejskiego (PIE), tuż przed początkiem okresu Anno Domini (AD) jako Nowej Ery, miało w nim miejsce kilka zmian, które odróżniły go od innych dialektów indoeuropejskich, które również oddzieliły się od PIE, ale mimo to kontynuowały swoje pierwotne cechy (jak na przykład łacina, greka, polski lub sanskryt). Jedną z takich zmian była ogólna lenicja, której doświadczyły niektóre spółgłoski w PG odziedziczone po PIE. Grimm poczynił trzy główne obserwacje (por. Lehmann 2007): 1. pewne pra-indoeuropejskie bezdźwięczne spółgłoski zwarto-wybuchowe (*p/, *t/, *k/) stały się bezdźwięcznymi spółgłoskami szczelinowymi w pra-germańskim (odpowiednio */f/, */θ/, */x/); 2. pewne pra-indoeuropejskie dźwięczne spółgłoski zwarto-wybuchowe (*b/, *d/, *g/) stały się bezdźwięcznymi w języku pra-germańskim (odpowiednio */p/, */t/, */k/); 3. pewne pra-indoeuropejskie dźwięczne spółgłoski przydechowe (*bh/, *dh/, *gh/) stały się dźwięcznymi spółgłoskami zwarto-wybuchowymi w pra-germańskim (odpowiednio */b/, */d/, */g/). Przykładami pierwszego rodzaju zmiany są: 1. pra-indoeuropejska spółgłoska */p/, kontynuowana w łacińskim słowie *piscis*, przemieniła się w */f/ w języku pra-germańskim, a dostrzec możemy ją chociażby w angielskim pokrewnym słowie *fish* ‘ryba’; 2. Pra-indoeuropejska spółgłoska */t/, kontynuowana w łacińskim słowie *trēs* stała się */θ/ w pra-germańskim, a dostrzec ją możemy chociażby w angielskim pokrewnym słowie *three* ‘trzy’; 3. Pra-indoeuropejska spółgłoska */k/, kontynuowana w łacińskim słowie *cor, cordis*, przemieniła się w pra-germańskie */x/, dostrzegalne w angielskim pokrewnym słowie *heart* ‘serce’. Lenicję również zaobserwować możemy w końcowych spółgłoskach wyrazów polskich i niemieckich, gdzie końcowe dźwięczne spółgłoski zwarto-wybuchowe w mowie na ogół stają się bezdźwięcznymi, jakby osłabionymi. Na przykład w polskim rzeczowniku *gołąb* końcowe dźwięczne /b/ w naturalnej wymowie zwykle brzmi jako bezdźwięczne /p/. Podobnie w niemieckim rzeczowniku *Tag* ‘dzień’, ostatnią spółgłoskę dźwięczną /g/ zwykle wymawia się jako bezdźwięczne /k/ w wymowie naturalnej. Inaczej jest w języku angielskim, w którym ubezdźwięcznienie prowadziłoby do zmiany znaczenia, co z kolei mogłoby prowadzić do nieporozumień. Zatem w języku tym nie zaleca się ubezdźwięcznienia dźwięcznych końcowych spółgłosek zwarto-wybuchowych w słowach takich jak *bad* ‘zły’, *god* ‘bóg’, *flog* ‘biczować’, itp., ponieważ rozmówca mógłby je wziąć odpowiednio za *bat* ‘nietoperz’, *got* ‘otrzymał’ oraz *flok* ‘stado’. Lenicja jest powszechnym zjawiskiem w gaelickim języku irlandzkim, gdzie istnieje szereg form wywołujących osłabienie początkowych spółgłosek w wyrazach bezpośrednio następujących po nich (zob. Ó’Domhnalláin 2006; Doyle i Gussman 1997). Na przykład słowo *an* ‘bardzo’ jest jedną z takich form, która jeśli poprzedza przymiotnik *beog*

‘mały’, to sprawia, że początkowa dźwięczna zwarto-wybuchowa spółgłoska /b/ jest wymawiana jako dźwięczna szczelinowa /v/, co znajduje odzwierciedlenie w pisowni przez dodanie litery *h* w *bheog*. Podobnie jest z bezdźwięczną szczelinową samogłoską /f/ w wyrazie *fuar* ‘zimny’, gdzie redukuje się ją do zera, czyli w ogóle się jej nie wymawia, gdy poprzedzona jest wyrazem *an* ‘bardzo’ – w pisowni odzwierciedla się to poprzez umieszczenie literki *h* po *f* w *fhuar*.

Jeśli chodzi o gramatyzację, Traugott i König (1991) definiują to zjawisko jako dynamiczny, jednokierunkowy proces historyczny, w którym elementy leksykalne z biegiem czasu uzyskują nowy status jako gramatyczne, morfosyntaktyczne formy, a tym samym kodują związki, które albo nie były kodowane wcześniej albo były kodowane w inny sposób. Gramatyzacja wydaje się procesem uniwersalnym, który można dostrzec praktycznie w każdym języku świata. W niniejszym artykule ograniczono się jedynie do podania kilku przykładów dotyczących wyrażania przyszłości w językach indoeuropejskich. Na początek weźmy staroangielski czasownik *willan* ‘chcieć’, ‘pragnąć’, ‘żyć’ który utracił swoje pierwotne znaczenie i obecnie w języku angielskim funkcjonuje jako czasownik pomocniczy *will* używany w czasach przyszłych, natomiast puste miejsce dla wyrażania pragnień i życzeń zostało wypełnione słowem *want* ‘chcieć’; jednakże w języku niemieckim w pełni zachowało się to pierwotne znaczenie czasownika *wollen* jako odpowiednika staroangielskiego *willan*, a czasownikiem posiłkowym czasu przyszłego jest tutaj *werden*, czyli czasownik spokrewniony z łacińskim *verto* ‘kręcić’, ‘obracać’ oraz polskim ‘wiercić’. Właściwie rzecz biorąc angielska forma *will* jednocześnie jest czasownikiem modalnym i w określonych kontekstach zachowuje swoje pierwotne znaczenie, jak np. w: 1) *help me, if you will* ‘pomóż mi z łaski swojej’ (dosł. ‘pomóż mi, jeśli chcesz’); 2) *will you help me?* ‘czy pomożesz mi?’ (dosł. ‘chcesz mi pomóc?’); 3) *open the door for me, will you?* ‘otwórz mi drzwi, dobrze?’ (dosł. ‘otwórz mi drzwi, czy chcesz?’). Z kolei w języku szwedzkim wyznacznikiem przyszłości jest forma *ska*, która spokrewniona jest z angielskim czasownikiem modalnym *shall* oraz z niemieckim *sollen* wyrażającym powinność zewnętrzną. Jeśli chodzi o języki bałkańskie, to według Mirić (2010) istnieją w nich dwa sposoby tworzenia czasu przyszłego, będącego przykładem gramatyzacji, a mianowicie za pomocą czasowników ‘chcieć’ i ‘mieć’, przy użyciu których pojawiają się różnice funkcjonalnie i terytorialnie w różnych językach bałkańskich reprezentujących tzw. bałkański *Sprachbund*, określane również terminem Bałkańska Liga Językowa (zob. Friedman 2017). Najwięcej mówi się o bałkańskim czasie przyszłym wyrażanym konstrukcją, która pierwotnie wywodzi się od wolicjonalnego czasownika oznaczającego ‘chcieć’ (określanego ogólnie jako *volo*), po którym następnie pojawia się bezokolicznik lub struktura trybu łączącego (np. w południowo-wschodnich dialektach serbskich: *ćelću ti pošaljem knjigu* ‘wyślę ci książkę’); ten rodzaj konstrukcji znany jest zwykle pod nazwą *przyszłość dewolitywna*. Istnieje jeszcze inna konstrukcja, której jednak poświęca się mniej uwagi, a która

pierwotnie wywodzi się od czasownika oznaczającego ‘mieć’ (ogólnie określonego jako *habeo*), jak np. w albańskim *kam për të shkruar*, greckim *έχο να γράφω* /echo na grfō/, rumuńskim *am să scriu*, macedońskim *imam da pišam* (‘napiszę’/‘mam napisać’) (Mirić 2010; za Thau-Knudsen 1998: 65). Gramatyzację znajdziemy również w wyrażaniu trybu optatywnego. Na przykład w języku polskim cząstka *bodaj* ‘niech’ pochodzi od *bog daj*, co dosłownie znaczy ‘Bóg daj’, podczas gdy odpowiadająca jej hiszpańska forma *ojalá* oraz portugalska *oxalá* wywodzi się od popularnego arabskiego wyrażenia *inshallah* ‘z wolą Bożą’ pochodzącego od *in shāa l-lahu* (dosł. ‘jeśli chce Bóg’; można je znaleźć na przykład w Koranie, a ściślej w wersetych 18:69 i 37:102)² – jak widzimy wyrażenie to również zawiera słowo oznaczające Boga, które brzmi *allah*. Istnieje jeszcze wiele innych ciekawych przykładów gramatyzacji. Otóż języki indoeuropejskie rozwinęły kategorie przedimków określonych i nieokreślonych – pierwsza z nich z reguły wywodzi się z zaimków wskazujących, natomiast druga z liczebnika ‘jeden’. Na przykład hiszpańskie formy *el* (sg.m) i *la* (sg.f.), włoskie *il, lo* (sg.m) i *la* (sg.f.) oraz francuskie *le* (sg.m) i *la* (sg.f.) są rodzajnikami określonymi wywodzącymi się z różnych form łacińskiego zaimka wskazującego *ille* (sg.m), *illa* (sg.f), *illud* (sg.n). Podobnie w języku niemieckim rodzajniki określone *der* (sg.m), *die* (sg.f), *das* (sg.n) wywodzą się odpowiednio z zaimków wskazujących *der* (sg.m), *die* (sg. f), *das* (sg.n), lecz jak widać mają dokładnie taką samą formę jak one. Jeśli chodzi o rodzajnik nieokreślony, to hiszpańskie formy *un* (sg.m), *una* (sg.f) wywodzą się od łacińskiego liczebnika *ūnus* (sg.m), *ūna* (sg.f), *ūnum* (sg.n) – dotyczy to również innych języków romańskich; podobnie jest w angielskim, gdzie przedimki nieokreślone *a, an* wywodzą się ze staroangielskiego liczebnika *ān* ‘jeden’; zauważmy, że *a* jest zredukowaną formą oryginalnego *an*. O ile rodzajnik określony jest bardziej abstrakcyjną, semantycznie słabszą i często fonetycznie zredukowaną wersją zaimka wskazującego, z którego się wywodzi, o tyle rodzajnik nieokreślony jest bardziej abstrakcyjną, semantycznie słabszą i często fonetycznie zredukowaną wersją liczebnika, z którego się wywodzi. Ponadto ciekawy przykład gramatyzacji można znaleźć również w języku kreolskim zwanym tok pisin, jednym z oficjalnych języków Papui Nowej Gwinei, w którym angielskie słowo *stop*, oprócz pierwotnego znaczenia, pełni również funkcję czasownika pomocniczego odpowiadającego angielskiemu *to be* ‘być’, jak na przykład w: *yu stap wanpela tisa* ‘ty jesteś nauczycielem’, *yu stap wok* ‘ty pracujesz’, itp.

Podczas gdy świadomie język staje się bardziej przejrzysty, ikoniczny, logiczny, a przez to prostszy, podświadomie staje się on bardziej abstrakcyjny, mniej przejrzysty, nielogiczny, a przez to trudniejszy. Wynika to z faktu, że świadomość językowa wzrasta w sytuacjach anomalnych, a nawet ekstremalnych, w których istnieje potrzeba tworzenia języka dla przetrwania lub niezbędnej komunikacji, jak na przykład w sytuacji intensywnych kontaktów

² <https://corpus.quran.com> [Dostęp 09.04.2021].

językowych, w których pojawiają się zwykle pidginy, a później kreole. Świadomość językowa zmniejsza się jednak, gdy język jest już dobrze ukształtowany, dobrze przyswojony i stabilny i nie ma intensywnego kontaktu językowego. W takiej sytuacji nie ma potrzeby tworzenia języka jak w poprzednim przypadku, ponieważ istniejący już język jest na tyle dojrzały, że umożliwia zaawansowaną i spontaniczną komunikację, w której pewne elementy językowe na skutek intensywnego używania utracą swoją siłę semantyczną i zostaną zepchnięte na peryferie abstrakcji, a nawet całkowicie znikną, co zrodzi potrzebę zastąpienia ich nowymi elementami. Dlatego języki doświadczają częściowej lub całkowitej śmierci, która jest jednak tutaj czymś naturalnym i niekoniecznie oznaczać musi wielką tragedię dla gatunku ludzkiego, ponieważ inteligencja ludzi, ich wyobraźnia, kreatywność i potrzeby komunikacyjne zawsze wytworzą mniej lub bardziej zaawansowaną formę języka, w zależności od potrzeb – w tym czasie języki ponownie doświadczą uniwersalnych procesów, z których niektóre poruszono powyżej.

BIBLIOGRAFIA

- Maija-Hellikki AALTIO, 1971: *Finnish for Foreigners I*. Kustannusosakeyhtiö: Otava.
- Aidan DOYLE, Edmund GUSSMAN, 1997: *An Ghaelige. Podręcznik do nauki języka irlandzkiego*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Cercignani FAUSTO, 1980: Early „Umlaut” Phenomena in the Germanic Languages. *Language* 56/1, 126–136.
- Victor A. FRIEDMAN, 2017: *Languages of the Balkans*. Oxford Research Encyclopedia. Linguistics. Dostęp 09. 04. 2021: <https://oxfordre.com/linguistics/view/10.1093/acrefore/9780199384655.001.0001/acrefore-9780199384655-e-348>.
- Eric V. GORDON, 1981: *Introduction to Old Norse*. Oxford: OUP.
- Winfred P. LEHMANN, 2007: *A Grammar of Proto-Germanic*. University of Texas at Austin.
- Mirjana MIRIĆ, 2010: *Contact-induced Grammaticalization with Particular Reference to Balkan Sprachbund Future Tenses*. 1–24. Dostęp 09. 04. 2021 https://www.academia.edu/4094135/Grammaticalization_of_Balkan_Sprachbund_Future_Tense.
- Tomás Ó'DOMHNALLÁIN, 2006: *Bantús Cainte*. Baile Átha Cliath: An Gúm.
- Jennifer SMITH, 2009: *Old English. A Linguistic Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- Erik THAU-KNUDSEN, 1998: Ways to Express Future Tense in Balkan Languages: Grammaticalization of Volo and Habeo with Special Regards to Eastern South Slavic. *Материалы XXVII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов II, Балканские исследования*. Ed. A. Ю. Русаков. СанктПетербург: Санкт-Петербургский государственный университет. 64–71.
- Elisabeth C. TRAUGOTT, Ekkehard KÖNIG, 1991: The semantics-pragmatics of grammaticalization revisited. *Approaches to Grammaticalization*. Ed. E. C. Traugott and B. Heine. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 189– 218.

Patricia M. WOLFE, 1972: *Linguistic Change and the Great Vowel Shift in English*. London: University of California Press.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

Arabic Learning Resources. Dostęp 01.09.2021: https://arabic.desert-sky.net/g_vforms.html.

Merriam-Webster Dictionary. Dostęp 01.09.2021: <http://www.merriam-webster.com>.

Omniglot. Dostęp 01.09.2021: <https://omniglot.com/writing/protosinaitc.htm>.

Online Etymology Dictionary, I-mutation. Dostęp 01.09.2021: <https://www.etymonline.com/columns/post/imutate>.

Quranic Arabic Corpus. Dostęp 01.09.2021: <https://corpus.quran.com>.

NEKATERI UNIVERZALNI PROCESI, KI SPREMINJAJO JEZIKE SVETA

Spremembe so del naravnih procesov in to velja tudi za vse jezike. Gre za univerzalne spremembe, kot so preglas, harmonija samoglasnikov in gramatikalizacija, ki pogosto vodijo do nepravilnosti v jeziku. Preglas, imenovan tudi samoglasniška mutacija, je značilen zlasti za germanske jezike, npr. angleščino, švedščino in nemščino. Nasproten pojav je samoglasniška harmonija, ki je značilna npr. za finščino, turščino in svahili. Lenizacija ali šibitev je prav tako značilna za številne jezike, med drugim tudi za poljščino, nemščino in irščino. Na spremembe v jeziku pa ima največji vpliv gramatikalizacija, ki vpliva na slovnično zgradbo in je značilna za vse naravne jezike. V razpravi je ta proces predstavljen na različnih jezikih, in sicer v angleščini, nemščini, švedščini, latinščini, španščini, francoščini, arabščini, poljščini, srbsščini, makedonščini, romunščini, grščini, finščini in tok pisinu.